

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

ОЛЕГ КУДРІН

ЛІНА
КОСТЕНКО

Харків
«Фоліо»
2019

РЖИЩІВ — НАШ МАКОНДО-НА-ДНІПРІ

Народилася Ліна Костенко в маленькому містечку Ржищеві, на південь від Києва, на правому березі Дніпра. І одного тільки її випадкового зауваження, мовляв, місто дитинства схоже на Макондо з маркесівських «Ста років самотності», досить для томів досліджень. Макондо — вигадане місто, що ніколи не існувало. Але тільки доти, доки не було описане колумбійським генієм. А після цього воно — частина реальності, одна з моделей світу, в якій так чи інакше відбуваються історичні події, долі, люди, архетипи. На підтвердження своєї думки про подібність Ржищева і Макондо Ліна Костенко говорить саме про таких — архетипових — людей і про такі образи: загадкова красуня, описана в її вірші, як «ота сама Ївга»; садиба таких собі Главацьких, де вночі нечиста сила кидалася з печі полями; баба Мар'юшка, за неперевіреними даними, відьма, за якою ходив чорний містичний кіт; мертва гадюка, ніби як знайдена біля вівтаря занедбаной церкви.

Літературознавці колись назвали таку прозу «магічним реалізмом». Але якщо відірвати це словосполучення від смислу, що накопичився за ним, і приміряти до поезії самої Костенко, то побачимо, як точно воно її характеризує. Все реальне і нереальне, магічно підсвічене якимось вищим смислом, від чого здається правдивішим і точнішим за саму реальність...

Ржищів — узагалі гарне місце для народження одного з українських націєтворців. Скільки в ньому всього вмістилося — на маленькому просторі містечка з населенням до 10 тисяч! Тут вражаюча глибина, не тільки

дніпровська, але й історична. Поселення неоліту. Трипільська культура. На такому тлі Іван-город, згадуваний у літописі 1151 року, видається юним (хоч і залишилася від нього сама тільки Іван-гора). А далі — руйнування Батиевою ордою, відновлення та входження до складу Великого князівства Литовського, Речі Посполитої. Магдебурзьке право, отримане від короля. І війни, повстання — від Хмельниччини до Коліївщини. Але закінчилося все лише входженням до складу іншої імперії — Російської.

А в лісі за Ржищевом був давній чоловічий Спасо-Преображенський монастир, до 1794 року — греко-католицький. 1852 року його реформували і зробили жіночий монастир. Кажуть, черницею там була сестра російського письменника Миколи Лескова. Іноді він приїжджав до неї в гості та їхав далі, вниз по Дніпру, на могилу Шевченка.

Скільки надій ніс вільний 1917 рік! Але Українська держава не змогла консолідуватися. Вторгнення Червоної армії, нав'язана війна, поразка УНР. І, як наслідок, найстрашніше горе — Голодомор. Ржищівський район, який тоді існував, був одним із найбільш постраждалих на Київщині. А потім знову — Велика Війна. З величезними жертвами, особливо страшними, тому що втрат не рахували і про те, як їх зменшити, не думали. Жакхливий «Київський котел» у 1941-му. А в 1943-му — жертвний «Букринський плацдарм» (від назви села Букрин, за 20 кілометрів нижче по Дніпру). Потім, уже за часів «Миру — мир!», затоплення навколишніх чорноземів і церков Канівським водосховищем у 1974—1976 роках...

Маленьке містечко, таких тисячі, але язик не повернеться сказати, що він на узбіччі світової історії.

Існує багато версій походження імені Ржищева. Від злакового «рожище»; від згаданого в літописі стародавнього «вжище»; від польського «grzesza» — натовп. Але найулюбленіша в народі версія — легендарна, що виводить Ржищів од слів «ржи ще», нібито сказаних козаком його коню. Існує кілька варіантів цієї легенди. Ліні запам'ятався найдраматичніший із них.

Після бою конав од ран козак. Та лежав він в урвищі під Іван-горою так що, не відразу знайдеш. Чекаючи допомоги товаришів, просив свого коня: «Ржи ще, коню, ржи ще!», щоб побратими знали, де шукати. Та, певно, всі загинули, і не прийшла до нього допомога. *«Так було чи не так, а мені*

з дитинства той кінь ірже і козак умирає під Іван-горою. І нема кому його китайкою вкрити»¹. Яке напруження — мов у античному міфі, трагедії, опері. Щось подібне характерне і для віршів Костенко, присвячених старшим родичам, родоводу. Там трагедії, може, і трохи менше, але піднесеність викладу — приблизно така ж. Хіба що пом'якшується самоіронією, м'яким українським гумором.

Наприклад, «Люблю легенди нашої родини». Це розповідь про те, як українські жінки, образившись, уміють на якийсь час замовкнути настільки вагомо і сильно, що вся сім'я швидко розуміє, як помилялась, і просто благає перервати мовчання (а в ваших родинях таке бувало, буває?). З перших рядків читача заповоняє епічний запал, гідний «Енеїди»:

Люблю легенди нашої родини,
писати можна тисячу поем.
Коли були ще баба молодими,
вони були веселі, як Хуррем².

(По-тюркськи «хуррем» — «весела», прізвисько Роксолани при дворі Сулеймана Пишного. — Прим. авт.).

Розгортаючись у часі та рядках, сімейна сварка родини Костенко набуває рис усесвітньої дисгармонії, вселенського розладу:

Вони не те щоб просто так мовчали, —
вони себе з живущих виключали,
вони робились білі, як стіна.
Вони все розуміли, вибачали,
але мовчали, тяжко так мовчали,
неначе в них вселився сатана³.

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 127.

² Костенко Ліна. Неповторність: Вірші, поеми. К.: Молодь, 1980. С. 178.

³ Там само.

Але коли вже читач починає всерйоз хвилюватися — як би не було лиха, Ліна легко і витончено виходить на мирний фінал, присмачений до того ж появою припасів і, мабуть, швидкою вечерєю:

Коли ж вони відходили потроху
і вже од серця зовсім одлягло,
вони капусту вносили із льоху,
і більш про це вже мови не було¹.

«Веселий привид прабаби» теж дещо оманливий за назвою, але вже з протилежним знаком. Після такого заголовка чекаєш продовження теми «веселі, як Хуррем». Але ні, тут усе інакше: з перших рядків — вибачення, що годі й шукати тепер могилу прабабусі, бо в холодні воєнні зими люди порубали хрести на дрова. Потім ми дізнаємося, що прабабусі — 110 років. (Отже, спілкування з нею в дніпровському Макондо було на десять років більше, ніж у Маркеса — самотності). У сорока рядках (поетичні сороковини?) поетеса викладає життя прабабусі та її чоловіка, прадіда. Факти ці самі по собі цікаві (вона — з благородних, він — мужик, який украв наречену, і за це його віддали у миколаївську солдатчину). Але все це для поетеси лише привід поговорити про інше — про зір, але не звичайний, а душевний: «Коли Ви навіть осліпли, то Ви не те щоб осліпли, / а так, — Ви просто не бачили деяких прикрих речей». І в фіналі — вражаючі рядки:

Але Ви таки вставали, хоч як було через силу,
сідали косу чесати, немов ішли до вінця.
Кивали пальцем онуці і тихо її просили:
— Подивися на мене у дзеркало. Цей гребінь мені до лица?²

Не на обличчя мала подивитися правнучка, а в дзеркало, ніби очима самої прародительки, душевним її поглядом 110-річного віку. (І це ж — ме-

¹ Костенко Ліна. Неповторність: Вірші, поеми. К.: Молодь, 1980. С. 179.

² Костенко Ліна. Веселий привид прабаби. URL: <https://www.rulit.me/books/lina-kostenko-poeziya-read-410864-14.html>

тафора всієї праці поета, письменника, поводиря — то дивитися чужими очима, то іншим розкривати очі на те, що самі вони побачити не можуть. Внутрішній погляд і водночас — віддзеркалювання.)

Інша найважливіша «легенда Нашої родини» — «Храми» про діда Михайла. Основи його безсрібницького існування, планку його вимогливості, зверненої на себе, піднято до біблійної — без перебільшення — висоти: «Він був святий. Він жив непогрішимо. / І не за гроші будував свій храм».

Мій дід Михайло був храмо­строїтель.
Возводив храми себто цілий вік.
Він був чернець, з дияволом воїтель,
печерник, боговгодний чоловік.
Він був са­мітник. Дуже був суворий.
Між Богом-чортом душу не двоїв.
І досі поминають у соборах:
храмо­строїтель Михаїл¹.

Дуже показовим є оце «душу не двоїв». Одразу ж пригадується Гриць із «Марусі Чурай», роздвоєна душа якого — одна з основних характеристик.

Грицько ж, він міряв не тією міркою.
В житті шукав дорогу не пряму.
Він народився під такою зіркою,
що щось в душі двоїлося йому.
Від того кидався берега до того.
Любив достаток і любив пісні.
Це як, скажімо, вірувати в бога
і продавати душу сатані².

Так, «від протилежного», двома дзеркальними опозиціями «піснярка Маруся — грошолоб Гриць», «грошолоб Гриць — храмо­строїтель дід

¹ Костенко Ліна. Неповторність: Вірші, поеми. К.: Молодь, 1980. С. 177.

² Костенко Ліна. Маруся Чурай: Іст. роман у віршах. К.: Радянський письменник, 1979. С. 22.

Михайло», Чурай перетворюється майже на родичку Костенків, принаймні — по духу.

Моральний камертон Михаїла (не архангела, а діда) і внутрішній погляд прабабусі (згадаємо, що в заголовку — «привид прабаби», тобто натяк на метафізику) — найважливіша частина спадку, залишеного внучці пращурами.

До шести років Ліна росла здебільшого в Ржищеві: *«Мати працювала в Києві, часи були важкі, природно, що вона поїхала народжувати до своєї матері. Потім батьки мене забрали, але часи настали ще важчі, і я знову опинилась у бабусі. І от оце вже була казка»*¹.

Але перш ніж перейти до казки, подивимося на поетичні спогади Костенко про те, коли і як вона відчула своє «Я» і навколишній їй світ:

Стоїть у ружах золота колиска.
Блакитні вії хата підніма.
Світ незбагнений здалеку і зблизка.
Початок є. А слова ще нема.
Ще дивен дим, і хата ще казкова,
і ще ніяк нічого ще не звуть.
І хмари, не прив'язані до слова,
от просто так — пливуть собі й пливуть.
Ще кожен пальчик сам собі Бетховен.
Ще все на світі гарне і моє.
І світить сонце оком загадковим.
Ще слів нема. Поезія вже є².

І знову — які співзвучні ці рядки зі словами, укладеним у уста Марусі Чурай: «Душа летить в дитинство, як у вирій, бо їй на світі тепло тільки там». Напевно, ще й тому цей роман у віршах стоїть осібно у творчості Костенко: дуже вже багато в ньому особистого, не те що навіть відчутого, а того, що глибинно міститься в особистості автора.

¹ Дзюба Іван, Костенко Ліна, Пахльовська Оксана. «Гармонія крізь тугу дисонансів...». К.: Либідь, 2016. С. 124

² Костенко Ліна. Триста поезій. К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. С. 293.

ЗМІСТ

Ржищів — наш Макондо-на-Дніпрі	3
Три кузини, Фройд і д'Аннунціо	12
Мама, тато, бабуся і Київська Венеція	22
Війна — попелище для Попелюшки	28
Куренівка, Врубель і Тичина	35
Літінститут. Москва. Переделкіно.	40
Навчання. Свобода і несвобода	49
Київсько-варшавська мелодія (і трохи Щецина)	58
Оманливість шістдесятих. Пролог	65
Нереалізований шанс кіностудії Довженка	73
Оманливість шістдесятих. Фінал	80
Цвіркунов. Любий Васильочок	90
Чурай. Чорнобиль. Що далі?	100
Перекодування історії: помаранчі замість броду	108